

Blod og arv - legemet som billede på samfundet i det 19. århundrede

Møller, Jes Fabricius

Published in:
Den jyske historiker

Publication date:
2000

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Møller, J. F. (2000). Blod og arv - legemet som billede på samfundet i det 19. århundrede. *Den jyske historiker*, (2000:90), 232-249.

UDENFOR TEMA

Blod og arv

– legemet som billede på samfundet
i det 19. århundrede*

JES FABRICIUS MØLLER

Realisten bauen immer Metaphorik ab, und das ist allemal recht und billig – aber ist die Realität das, was dabei übrig bleibt? (Hans Blumenberg)

Som bekendt spiller Danmark den noget uheroiske rolle som den statsstyrede racehygiejnes pioner i Europa (Koch 1996 og 2000). Rigsadvokat August Goll kunne i 1934 henvise til det hensigtsmæssige i den tyske lovgivning for at fremhæve, at det var nødvendigt for staten at foretage indgreb i det syge samfundslegeme:

Der peges her med fuld Føje paa den Gift for hele Samfundets moralske Hygiejne, der fra dette Afkom som fra en Sump strømmer ud i Samfundet og spredt det moralske Smitstof ud i hele Samfundsorganismen. Men dette gælder ikke alene Smitstoffet, moralsk set, ogsaa rent biologisk set er her en Fare, der hidrører fra, at store Mængder af dette Afkom uden selv at være syge bærer Sygdomskimene i deres Kønsceller og ved Befrugtning kan bringe dem til at spire i de kommende Generationer (Winge 1934, 81).

Golls metaforik er ikke tilfældig. Flere forfattere, der beskæftiger sig med racehygiejne og andre af medicinhistoriens mere dunkle sider, har bemærket, at fortalernes for fx eugenikken gerne benytter sig af organiske metaforer og især analogien mellem samfundet og det menneskelige legeme (Johannison 1991, 172; Koch 1996, 173; Tydén 2000, 35). Sammenhængen er dog ikke entydig i den forstand, at alle, der bruger bestemte metaforer også automatisk abonnerer på bestemte holdninger eller vice versa.

Jeg vil i det følgende forsøge at følge kropsmetaforens anvendelse i det 19. århundrede og med et måske noget prætentivt begreb bedrive begrebs-historisk genealogi. Det er ikke et forsøg på at finde gerningsmændene bag en forkæret metaforik. I stedet har jeg forsøgt at se på, hvordan forholdet mellem krop og samfund udspiller sig i nogle tekster fra den politiske teori og praksis. Teksterne tilhører forskellige genrer og sammenhænge, men i kronologisk rækkefølge viser de, hvordan den organiske metafor er indgået i skiftende mere eller mindre stabile politiske alliancer.

Jeg vil behandle tre forskellige sammenhænge: en konservativ organisk statstanke o. 1800, en liberal reformtanke o. 1850 og en realanalogisk skole o. 1880. Man kan som tankeeksperiment kalde det tre faser af en udvikling, hvoraf racehygiejnen udgør den fjerde. Det sker ud fra en forestilling om en vis kontinuitet igennem hele det 19. århundrede (se Schmidt og Kristensen 1986) i modsætning til dem, der lader eugenikken begynde med Darwin og hans fætter Francis Galton (Koch 1996, 27). Uden at forklejne Darwins og Galtons betydning finder jeg det interessant at forsøge at trodse den oplysningsforlembte forestilling, at perioden efter 1870 betød en sejr for fornuften og den fredelige politiske kultur og at "folkeskolens og den elektriske belysnings fremtrængen" overvandt romantisk religiøse mørkemænd og spekulativ politisk filosofi (Thomsen 1998, 61-66).

Jeg går ud fra den antagelse, at den organiske metafor har tjent som et instrument i italesættelsen af den moderne stat. Den er ikke udtryk for en bestemt politisk overbevisning, men har medvirket som redskab for den tanke, at politik overhovedet er mulig, dvs. at staten og samfundet kan formes. Denne *Machbarkeit* eller *Verfügbarkeit der Geschichte* med Reinhard Kosellecks udtryk er overhovedet et kendetegn for moderniteten (Koselleck 1995, 61, 260).

Spørgsmålet om sprogbrugens betydning for den politiske udvikling er naturligvis vanskeligt at besvare medmindre man betragter sproget som enten en blot og bar afspejling af en virkelighed eller "virkeligheden" som en sproglig konstruktion. Begge positioner er uantagelige og for så vidt også uinteressante. Sproget må betragtes som et af politikens – og for så vidt den historiske udviklings – væsentligste elementer (Koselleck 1995, 120-121).

Ingen metafor er uskyldig, skal den franske filosof Jacques Derrida have sagt. Der er altid en strategisk hensigt med brugen af en metafor. Samtidig er metaforer så betydningsdrægtige, at de ikke kan opløses i "klar tale". I kraft af sprogets historiske karakter vil en metafor altid blive mødt med en forforståelse, der ikke nødvendigvis stemmer overens med intentionen; den er et mellemværende mellem et modvilligt objekt og et begreb med en fortid (Peil 1983, 12). Der er spillerum for forståelsen. Derfor kan den, der

studerer metaforer ikke nøjes med at oversætte dem. Hans Blumenberg siger:

Vielmehr leistet die Metaphorologie der Begriffsgeschichte den Hilfsdienst, an eine genetische Struktur der Begriffsbildung heranzuführen, in der zwar die Forderung der Eindeutigkeit nicht erfüllt wird, die aber die Eindeutigkeit des Resultats als Verarmung an imaginativem Hintergrund und an Lebensweltlichen Leitfäden erkennen lässt" (Blumenberg 1970, 163).

Den organiske metafor har sin oprindelse i den klassiske oldtid, hvis ikke før, men den moderne brug af begrebet "organisk" som den definatoriske modsætning til det "mekaniske" stammer fra begyndelsen af det 18. århundrede (Böckenförde 1978, 558). Den kartesianske forestilling om kroppen som en maskine – maskinen som metafor for kroppen om man vil – lever dog videre, således at fx Kierkegaard i *Vexeldriften* (1843) taler om "Statslegemets Maskine".

I forbindelse med eftertidens kritik af den franske revolution dukker endnu et skel op, nemlig mellem "organisme" og "organisation". Organismen antager betydning af noget naturgroet, selvfølgelig, mens organisation i delvis modsætning hertil bliver betegnelsen for en kunstig konstruktion (Böckenförde 1978, 565; Williams 1988, 227). Oppositionen til det, der bliver beskrevet som den franske revolutionsregerings unaturlige omorganisering af samfundet bliver til et afgørende støttepunkt for opbygningen af den organiske statsidé.

Konservatisme og organismetanken

At den britiske filosof og politiker Edmund Burkes navn jævnligt dukker op, når racismens og racehygiejnens rødder skal findes, kan antagelig tilskrives Hannah Arendt, der hos netop Burke ser spirerne til den senere engelske racisme (Arendt 1972, 78; Johannison 1991, 172). Arendt underbygger ikke sin påstand om Burkes rolle i affæren i nogen særlig udstrækning, men den er ikke desto mindre interessant set i lyset af spørgsmålet om legemsmetaforikkens oprindelse. Blod og arv er gennemgående begreber i Burkes *Letter to a gentleman in Paris* fra 1790 (Burke 1987), men de antager ikke nogen entydig biologisk eller organisk betydning, snarere en juridisk eller økonomisk.

Den bærende metafor for Burkes statstanke er huset.¹ Når det brænder i naboens hus, skal man vogte sig for, at det ikke breder sig til ens eget (Burke 1987, 9). Samtidig opbygges (sic) den gode stat ikke ved at nedrive alt hvad forfædrene har skabt, hvad franskmændene gjorde i 1789. Det positive forbillede finder Burke i det 17. århundrede,

when England found itself without a king. At both those periods the nation had lost the bond of union in their ancient edifice; they did not, however, dissolve the whole fabric. On the contrary, in both cases they regenerated the deficient part of the old constitution through the parts which were not impaired. They acted by the ancient organized states in the shape of their old organization, and not by the organic *molecular* of a disbanded people (Burke 1987, 19).

Burkes brug af begreberne er omvendt af, hvad man skulle forvente. Organisation er for ham det positive, mens det organiske knyttes til det negative. *Organization* beskriver det sammenhængende, mens begrebet *organic* sættes i forbindelse med det modsatte. Betydningen er klar nok, nemlig at en atomisering af samfundet i *molecular* skal undgås (Williams 1988, 228), og at idealet er det gamle – *ancient* – frem for det nye. Denne brug understreger, at den gode statsbygning i Burkes forståelse ganske vist skal bygge på det givne, men det givne er ikke naturgroet men netop organiseret af menneskehånd.

Billedet af revolutionen som en brand, der truer – eller lutrer – er siden gået over i litteraturen. Det er dog ikke de tæt beliggende byhuse, der er den egentlige kerne i Burkes forståelse af staten, men derimod landstedet, der også forlener hans statsbygning med den nødvendige legitimation for over- og underordningsforhold, privilegiefordeling osv.:

But one of the first and most leading principles on which the commonwealth and the laws are consecrated is, lest the temporary possessors and life-renters in it, unmindful of what they have received from their ancestors or of what is due to their posterity, should act as if they were the entire masters, that they should not think it among their rights to cut off the entail or commit waste on the inheritance by destroying at their pleasure the whole original fabric of their society, hazarding to leave to those who come after them a ruin instead of an habitation – and teaching these successors as little to respect their contrivances as they had themselves respected the institutions of their forefathers. By this unprincipled facility of changing the state as often, and as much, and in as many ways as there are floating fancies or fashions, the whole chain and continuity of the commonwealth would be broken. No one generation could link with the other. Men would become little better than the flies of a summer (Burke 1987, 83).

Først i sammenhæng med den styreform, der har hentet de fleste af sine læresætninger på godsforvalterkontoret, bliver begrebet arv af relevans for Burke. Arven i juridisk forstand sikrer kontinuiteten, således at stamgodset forbliver intakt og forfædrenes investeringer ikke går tabt. "In this choice of inheritance we have given to our frame of polity the image of a relation in blood, binding up the constitution of our country with our dearest domestic ties, adopting our fundamental laws into the bosom of our family affections" (Burke 1987, 30). *The State* skal forvaltes på præcis samme måde som *The Estate* (ibid., 29), og derfor står samfundspagten ikke til at ændre. Det er med Burkes måske mest berømte og prægnante formulering en pagt

mellem de døde, de levende og de ufødte (ibid., 85), så flertallet af de kontraktbærende ville slet ikke kunne være til stede ved en genforhandling.

Burkes udgave af samfundspagten bliver dyrket af romantiske nationalister. Burke var selv parlamentsmedlem og ganske tilfreds med tingenes institutionaliserede tilstand i sit hjemland, men da Fichte i sine taler til den tyske nation 1807-08 anrøbt både forfædrene og de ufødte efterkommere (Fichte 1808, 481-485), var det med et ganske andet sigte, for Fichte talte i modsætning til Burke ikke som aktiv politiker (Böckenförde 582-584). I 1808 var der al mulig grund til at være pessimistisk mht. en tysk statsdannelse, og Fichte går så vidt som til at gøre staten til noget ganske udvendigt og mekanisk (Fichte 1808, 277). Folket var for ham den vigtigste størrelse. I folket kunne det ædle menneske ophæve sin egen dødelighed og indgå i den evighed, der ikke er Guds hinsidige, men nationens dennesidige:

Der Glaube des edlen Menschen an die ewige Fortdauer seiner Wirksamkeit auch auf dieser Erde gründet sich demnach auf die Hoffnung der ewigen Fortdauer des Volks, aus dem er selber sich entwickelt hat, und der Eigenthümlichkeit desselben, nach jenem verborgenen Gesetze; ohne Einmischung und Verderbung durch irgend ein fremdes, und in das Ganze dieser Gesetzgebung nicht gehöriges. Diese Eigenthümlichkeit ist das ewige, dem er die Ewigkeit seiner selbst und seines Fortwirkens anvertraut, die ewige Ordnung der Dinge, in die er sein ewiges legt; ihre Fortdauer muß er wollen, denn sie allein ist ihm das entbindende Mittel, wodurch die kurze Spanne seines Lebens hienieden zu fortdauerndem Leben hienieden ausgedehnt wird. Sein Glaube, und sein Streben, unvergängliches zu pflanzen, sein Begriff, in welchem er sein eignes Leben als ein ewiges Leben erfaßt, ist das Band, welches zunächst seine Nation, und vermittelst ihrer das ganze Menschengeschlecht, innigst mit ihm selber verknüpft und ihrer aller Bedürfnisse, bis ans Ende der Tage, einführt in sein erweitertes Herz. Dies ist seine Liebe zu seinem Volke, zuvörderst achtend, vertrauend, desselben sich freuend, mit der Abstammung daraus sich ehrend (Fichte 1808, 253-254).

Individets eksistens udtømmes i nationens, og nationalismens karakter af erstatningsreligion er sjældent udtrykt klarere. Også Fichte bruger blodet som billede på den livskraft, der gennemstrømmer det tyske folk gennem dets historie fra oldtidens frihedsselskende germanske stammer til samtidens "Erben ihres Bodens, ihrer Sprache, und ihrer Gesinnung" (Fichte 1808, 268). Et folk tilhører man ganske vist i kraft af sin afstamning, men man skal også *ville* det, for et folk er "das Ganze der in Gesellschaft mit einander fortlebenden, und sich aus sich selbst immerfort *natürlich* und *geistig* erzeugenden Menschen, das insgesammt unter einem gewissen besonderen Gesetze der Entwicklung des Göttlichen aus ihm steht" (Fichte 1808, 251, min kursivering). At være tysk er altså såvel en naturlig som åndelig tilstand. Førstnævnte kvalitet gør det nationale tilhørsforhold til skæbne mens sidstnævnte gør det til et opdragelses- eller vækkelsesprojekt, hvis primære formål synes at være netop at skabe klarhed om nationalitetens skæbnekarakter.

Det væsentligste middel til dette formål er folkelegemets tunge, sproget (Fichte 1808, 452). Dermed er grunden lagt til den retorik, der prægede også den danske nationalisme, en retorik der ustandseligt kredser om blodet, som stående metafor for arven², hjertet – hvadenten det er det individuelle eller Fichtes "erweitertes" – som det organ, der dels bringer denne arv i omløb og dels rummer de følelser, der holder den i hævd, og sidst tungen som bærer af det væsentligste nationale karakteristikum: sproget.

Burke og Fichte er paradeeksempler på den bevægelse, hvortil man også kan regne historikere som Heinrich Leo og Leopold von Ranke, der siden har samlet og spredt sig under fællesbetegnelsen "konservatisme" (Williams 1988, 229; Qvortrup 1998). Historismens forening af organisk tænkning og konservatisme er i Danmark repræsenteret af fx Caspar Paludan-Müller. Man kunne også inddrage forfattere som Grundtvig, Steffens eller Ørsted i en sammenligning for slet ikke at tale om de mange udenlandske tænkere – ikke mindst Hegel – men det tillader pladsen ikke.

Det syge samfund og dets læge

Modstanderne af revolution kunne langt fra hævde monopol på anvendelsen af begreberne konservatisme og organisme (Clemmensen 1999; Henriksen 1975, 50-53). Selvom den organiske metafor giver indtryk af noget naturligt, der ikke bør forandres, betyder det ikke, at det ønskværdige lige præcis er *status quo*. Samfundslegemet optræder hyppigt, når en forfatter ønsker at gøre opmærksom på, at der er noget galt, hvilket så udtrykkes som en sygdom på legemet. De færreste tænker antagelig over, at begrebet "krise" er hentet til samfundslæren fra medicinen. Det var i oldtidens medicin betegnelse for det tidspunkt i et sygdomsforløb, der af lægen bedømmes som vendepunktet, dvs. om en patient ville blive rask eller skulle dø, men har nu vundet indpas som begreb, der dækker en problematisk udvikling i økonomi eller politik (Demandt 1978, 25-27; Koselleck 1995, 32). Den i disse år så højt besungne "vækst" er også en organisk metafor. Samfundets sygdomme synes især at hobe sig op i slutningen af det 19. århundrede, hvor den sociale elendighed ofte sammenlignes med en tumor (Weindling 1991, 297). Særlig delikat er amputationsmetaforen som den kom til udtryk efter 1864, hvor Herman Bangs berømte betegnelse "sårfeberen fra Dybbøl" nok er den klarreste, fordi den betegner smertens koncentration i snitfladen: grænselandet.

En klassisk udgave af dette billede er forestillingen om kongen som det syge samfunds læge, et billede, der ikke overlevede den europæiske enevælde (Peil 1983, 487). Det kendes fra ældre kongespejl som magister Johannes Damgaards *Alithia*, fra 1597:

Derfor bør en Konge at være lige som enn forfarenn Læge; dend lem som hand formemmer der staar thil att helpes, dend Curer och forbinder hannnd; Men dend lem som hand formercker der icke staar thil at helpis, dend hugger hand aff och kaster bort, paa dett at dend icke skall forderffve hannem et gantske legem" (KB: Thott 875, 4°, f. 50; Rohmann 1847, 104).

Billedet kunne senere med fordel anvendes i den panegyriske litteratur, der omgav de enevældige konger. Man finder det i Birkerødpræsten, senere biskop Henrik Thomsen Gerners (1629-1700) *De Wiisis Politica practico-sacra* fra 1662 og i kgl. historiograf C. H. Amthors (1677-1721) lovprisning fra 1717 af Frederik IV som det af krig sårede samfundslegemes læge: "Er selber hat vorerst des Reichs geschlagne Wunden/ Als auserwehlter Artzt/ durch klugen Rath verbunden" (Peil 1983, 487).

Føromtalte Hermans bedstefar, professor Oluf Lundt Bang (1788-1877), holdt som Københavns Universitets rektor i 1825 en tale ved universitetets årsfest, der blev holdt på kongens fødselsdag. Han bruger den klassiske allegori som en hyldest dels til sjette Frederik og dels til den oplyste enevældes principper. Bang var selv læge og tilmed i den egenskab knyttet til samtlige af et helt århundredes regenter fra Frederik VI til kronprins Frederik (VIII). En lykkelig helbredelse er ifølge Bang helt afhængig af patientens tillid til lægen på samme måde som et folk bør have tillid til sin fyrste for at trives. Fyrsten passer dog ikke ganske ind i billedet af samfundslegemes læge, for lægen er ekspert på sit område, men det er kongen ikke, mener Bang. Kongen skal derimod sørge for at rådføre sig med eksperterne. Man kan ikke bebrejde lægen, hvis helbredelsen udebliver, og på samme måde er det "med Hensyn paa Fyrsten, der sjelden paa den ønskeligste Maade kan dannes til sit Kald, og selv naar han er med de bedste Grundsætninger kommet til Regjæringen, gjøres mindre skikket end Lægen; fordi han kun ved Andres Hjælp kan udrette det meste, og disse Andre ikke let findes delige i hans sædvanlige Kreds."³

Bang blev rektor igen 15 år senere, og i talen til årsfesten benytter han atter den klassiske allegori som en udvendig hyldest til den kloge konge, men han bruger den især som udgangspunkt for et mere udfoldet dynamisk samfundsbillede:

Staten, i den Forbindelse vi her ville betragte den, er hverken Fyrsten eller Folket alene, det er en Organisme, hvori Alt, som i den menneskelige staaer i gjensidig Vexelvirkning til hinanden, ere indbyrdes meer eller mindre forbundne. Vi ville ikke nøie undersøge, hvorledes Staten og Individet, begge betragtede som Organismer, kunne sammenlignes. Det er saa ofte skeet, det ligger fjernere fra vort Maal; vi ville nærme os dette jo før, jo hellere. Kortene, om jeg saa tør kalde dem, hvoraf vi spaaer ved Statens, som ved Menneskenes Sygeleie, ere eens for begge; "Iagttagelse, Erfaringer" kalde vi Læger dem; "Historien", saa er deres almindelige Navn. Ja i denne ligger Nøglen, hvormed vi aabne

Døren for Staternes Fremtid; men ikke i det tørre Skelet, det er ikke historiens Anatomie vi benytte, ikke Aarstallenes og Navnenes nok saa nøiagtige Opregnen, men Staternes Levnetsbeskrivelse, deres hele Liv fra Vuggen til Graven, en sanddru Fremstilling af deres Sygdomme, af disses Aarsager, heldige eller uheldige Behandling (Bang 1840, 6).

Samfundslegemet kommer til at tjene Bang som et redskab, hvormed han kan udtrykke sin egen stands ønske til den nye konge, hvis velkendte støtte til Eidsvollforfatningen havde nærret borgernes håb om politiske reformer. Den allegoriske form tillader ham også at afvige fra den rene panegyrik. Den absolutte tillid, som han betragtede som nødvendig 15 år tidligere, er nu blevet betinget af kongens egen opførsel:

Der, hvor Sceptret førtes af Despotens Haand, hvor en stolt og udannet Adel udsugede Landets Marv, en fanatisk og herskesyg Geistlighed lagde Ordet i Lænker, hvor Overtro og Uvidenhed sløvede Folkets Aand eller gav dets vilde Lidenskaber Tøilen, der fandt ethvert Sygdomsstof en frugtbar Jordbund, der behøvedes kun en ringe Fremtræden over det Sædvanlige af hine Momenter for at bevirke Sønderlemmelse eller Tilintetgørelse. [...] Den gamle, trods Tidernes, trods Oplysningens Fremadskriden i sine forældede Former bestaaende Stat deler Oldingens Skjebne: let tyranniserer Vanen de sløvede Sandser, og medens den indfaldne Læbe roser de gamle, gode Tider, stræbe de skjælvende Hænder at fjerne enhver Forandring, den gavnlige ikke mindre, end den skadelige, og befordre derved ofte sin tidlige Undergang. Dog Oldingen bliver aldrig ung igen; her maa Sammenligningen ophøre, ham er Døden vis (Bang 1840, 8).

Oluf Bang er måske ikke ganske upåvirket af revolutionære forestillinger, når han forudser, at en stats genvindelse af ungdommen ofte er ledsaget af "Smertens Taarer" og "Blodets Strømme". Også talen fra 1840 er holdt ganske bevidst allegorisk og indeholder ingen forestilling om, at han selv som læge skulle have særlig kompetence som statsmand, men som dannet borger vil han gerne have del i samfundsmagten.

Alliance mellem videnskab og politik

Videnskabernes professionalisering efter 1850 beskrives gerne som en opgivelse af det romantiske helhedssyn og en deraf følgende stærk specialisering og opsplætning i mange deldiscipliner. Videnskaberne udviklede sig imidlertid ikke kun væk fra men også i stærk afhængighed af hinanden, både hvad metoder og legitimitet angår, således at det er vanskeligt at tale om, at disciplinerne var særskilt isolerede.

Det er ikke tilfældigt, at ønskerne om en omdannelse af den enevældige styreform kom samtidig med kravet om en hygiejnisk reform af København. I hovedstaden – i sig selv en legemsmetafor (Frandsen 1999, 92) – forener den liberale, organiske samfundsforståelse sig med videnskabeliggjorte reformbestrebelse. Med videnskabeliggørelse forstås her en løsri-

velse af sundhedsspørgsmål fra alle moralske eller moraliserende begrundelser. I stedet retfærdiggøres sundhed i en "værdifri" naturvidenskabelig argumentation, i dette tilfælde den på dette tidspunkt meget moderne miasmatiske teori, der mente at se årsagen til sygdommes udbredelse i uddunstninger fra fækalier og forrådnende organiske stoffer. Denne teori baserede sig igen på Lavoisiers kemi i et forsøg på at opbygge en konsistent og empiribaseret forklaringsmodel for sygdommes opståen og udbredelse (Labisch 1991). I den offentlige argumentation for teorien blev reformkravene hjulpet igennem af netop de organiske metaforer, således at der blev dannet en alliance af økonomisk og politisk liberalisme, miasmeteori og organisk samfundstænkning (Labisch 1992, 17).

Redaktøren Th. Repp var en meget engageret fortaler for en mere målrettet byplanlægning, og han brugte som instrument billedet af byen som et organisk fungerende legeme. Med denne sammenligning kunne han alliere sig med den prestigefulde lægevidenskab, tage byens puls⁴, stille diagnosen og foreslå en kur. For Repp er kloakeringen

den skønneste Opgave, som den anvendte Mechanik og Hydraulik tildels have løst og tildels blive ved at løse paa en mere og mere fuldstændig Maade. Den Fuldkommenhed, som i dette Punct kan opnaaes, synes at være aldeles ubegrændset: her viser den menneskelige Aand en Kraft og Kløgt i at overvinde Vanskeligheder, som er i høieste Grad beundringsværdig. Naturens Architectur, som enhver beundrer i Blodcirkulationen og i Bicuben, realiseres af Menneskets Forstand i en By, hvor Vandleddningen er rigtig ordnet: den giver Bylivet i fysisk Henseende en organisk Gehalt (*Fædrelandet*, 2. sep. 1842; Knudsen 1988, 50).

Fædrelandet talte ti år senere for indførsel af både vandforsyning og -afledning og sluttede artiklen med følgende argument: "For at betegne det nøie Sammenhæng mellem disse 2 Indretninger har man sammenlignet dem med Pulsaarene og Blodaarene i den dyriske Organisme, forsaavidt hine tilføre Blodet i Organerne ernærende Stoffer, medens disse igjen bortføre de forbrugte."⁵

Byens dårlige helbredstilstand blev kædet sammen med byens indelukthed bag voldene i en ofte også i dag gentaget spændetrojemetafor, og deraf opstår den indlysende forbindelse mellem hygiejniske bestræbelser og ønsket om økonomisk liberalisering, dvs. næringsfrihed gennem ophævelse af bl.a. portkonsumtionen. Byen skulle have frisk luft. Hygiejnikeren Emil Hornemann mente, at enhver

Forhindring for den frie Lufts Indtrængen udenfra (høie Mure og Volde, snevre og lukkede Gader, indespærrede Quarterer, smaae lukkede Gaardspladse, tæt Bebyggelse, opfyldt og høinet Omkreds), mere eller mindre (og meest naar Forhindringen er mod Omkredsen) vil frembringe en Art Aandenød for Staden, og tilsidst i sin høiere Grad

endog vil kunne frembringe hvad man kan kalde Qvælnings- eller Forgiftningstilfælde (Hornemann 1858, 98).

Voldterrænet skulle imidlertid ikke blot sløjfes og bebygges for at fremskaffe de nødvendige hygiejniske forbedringer. Løsningen på truslen om kvælningsdød var tilvejebringelse af "grønne lunger" til den stakåndede patient, nemlig et reguleret net af brede veje og boulevarder, en lavere bebyggelsesprocent og ikke mindst oprettelsen af den ring af parkanlæg, der i dag omgiver Københavns indre by. Metaforen "byens lunger" kommer fra 1830ernes England, men var inden for den miasmatiske teoris rammer mere end metaforisk ment, fordi de ubebyggede arealer blev anset som en nødvendig del af den hygiejniske reform af hovedstaden. Det er en del af baggrunden for, at så store kommunalt og statsligt ejede arealer, der kunne være blevet solgt med stor fortjeneste til byggespekulanter, blev udlagt til grønne områder og boulevarder. Et markant eksempel på denne politik er den kolossalt brede Vestre Boulevard (nuværende H.C. Andersens Boulevard) der ved sin projektering ikke tjente trafikale formål, da forbindelsen til Christianshavn over Langebro mod syd og ad Gyldenløvesgade mod nord gik ad Vester Voldgade. I almindelighed tjente boulevarderne dog også andre formål, herunder at højne byens prestige i omverdenens øjne og at give borgerne mulighed for at promenerer krinoliner og tournurer og se hinanden an.⁶

Real analogi mellem legeme og samfund

"Etwa seit Beginn der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts büßt der Organismusbegriff seine Funktion als Leitbegriff der staatstheoretischen und verfassungspolitischen Diskussion ein" skriver det begrebshistoriske leksikon om organismebegrebets historie (Böckenförde 1978, 614). Det er ganske givet rigtigt, at legemsmetaforen forsvinder som metafor, men den taber ikke i styrke, tværtimod. Den forandres fra at være blot en metafor eller en allegori til en reel analogi, således at samfundsvidenskaberne tænkes som en videreudbygning af biologien. Måske især som et resultat af bakteriologiens succes nød biologien ganske betydelig anseelse og vandt sig en status som "Mutterwissenschaft" (Wagner 1973). Biologien blev udmøntet i praktisk politik ved hjælp af lægerne. Darwinismen hjalp til at oversætte biologisk viden til menneskets sfære. "Ethvert nulevende Menneske skylder Darwin sin Sjæl", som Johs. V. Jensen skrev (Jensen 1915, 286), og det gav sig udtryk i meget forskellige former for samfundsbetragtninger af racistisk, racehygiejniske og socialdarwinistiske tilsnit (Hansen 1982).

Som den amerikanske historiker Richard Hofstadter har vist, er der ingen selvfølgelig sammenhæng mellem darwinisme og politisk liberalisme

(Hofstadter 1962). Man kan endog argumentere for, at socialdarwinisterne godt kunne have tænkt deres tanker også uden Darwin (Bayertz 1982). Ganske vist var de første socialdarwinister som Herbert Spencer også liberale, men i løbet af 1880'erne blev darwinismen i stigende grad også brugt af de socialt indignerede i et bredt politisk spektrum fra konservative til marxister (Weindling 1991, 48).

Den materialisme, som er indeholdt i den biologiske inspiration, levner for den umiddelbare betragtning ikke megen plads til den fri vilje, eftersom selv den menneskelige bevidsthed blev nedskrevet til en række kausalt bestemte fysiologiske processer. Særlig efter at Weissmanns teori fra 1885 om kimplasmaets uforanderlighed og arvets deraf følgende upåvirkethed af erhvervede egenskaber blev udbredt, blev den biologiske determinisme mere udpræget (Weingart 1995). Denne teori blev empirisk underbygget af plante-fysiologen Wilhelm Johannsen i begyndelsen af det 20. århundrede (Koch 1996, 29).

I Danmark blev blandt mange andre den senere nobelpristager Karl Gjellerup meget optaget af Darwin og forfattede en guldmedaljeafhandling om *Arvelighed og Moral* i 1880, udgivet året efter, hvori han påstod, at arven betød meget mere end opdragelse og uddannelse. Afhandlingen er ikke særskilt politisk anlagt, men den viser ganske tydeligt, hvordan Darwin blev brugt til forsvar for almindelige borgerlige dyder og et sædeligt levned.

I kraft af arven, mener Gjellerup, indgår mennesket i en social sammenhæng og historisk udvikling, som er vanskelig at trodse. Derfor nytter det ikke at forsøge at civilisere "vilde folk", for først gennem generationer vil de kunne tilpasse sig: "For Menneskets Vedkommende har man iagttaget, at Negere, som tre Generationer igjennem har haft husligt Arbejde, bestandig miste mere af Racepræget (de tykke Læber, det uldne Haar, den flade Næse o.s.v.), medens de, der arbejde på Markerne blive uforandrede" (Gjellerup 1881, 56). Til grund for den teori ligger den såkaldte pangenestheori for arvegangen, som også Darwin anvendte, ifølge hvilken erhvervede egenskaber kan nedarves. På samme måde hævder Gjellerup at barmhjertigheden er en moralsk følelse, der nedarves og udvikles – højest hos de civiliserede folkeslag og lavest hos de vilde:

Naar selv de civiliserede Racers Følelsesliv er saa langt fra at være bragt i Harmoni med deres Civilisation, saa kan det ikke undre os, at vilde Racer ikke kunne vinde med i Civilisationen, medmindre de faaer Ro til meget gradvis og langsom Tilegnelse. Var den arvelige Udvikling ikke nødvendig, saa vilde uciviliserede Racer kunne civiliseres i Løbet af et Par Generationer. Al Erfaring viser, at det ikke forholder sig saa: den modne Civilisations Frugter ere for nomadiske Racer en Gift, hvoraf de sikkert døe, som de amerikanske Rødhuder gjøre det for Tiden (Gjellerup 1881, 128).

En naturalistisk morallære må derfor ifølge Gjellerup opgive forestillingen om den frie vilje (ibid., 172). Ved hjælp af en behændig cirkelslutning lykkes det ham dog at gøre netop sin samtids borgerlige sædelighed til både en naturnødvendig følge af evolutionen og til et samfundsideal, og så alligevel lade lidt handlerum blive til overs for den politiske udformning af samfundet, herunder selvfølgelig også eugeniske tiltag (ibid., 357-360). Fordi erhvervede egenskaber nedarves, er der rig mulighed for at forbedre kommende generationers habitus, hvis blot man sørger for at undgå "Drikfældighed (der ofte hos Afkommet gaaer over til Vanvid eller Idiotisme), Spillesyge og sexuel Tøjlesløshed" (ibid., 130). Sit håb til en bedre fremtid knytter han til den især kvindelige egenskab, "Sympathien" (ibid., 323), der med tiden kan komme til at danne grundlaget for en egentlig arvelig moralsk sans: "Til en nedarvet moralsk Sands ere vi altsaa ikke naaet. For saa vidt vi ville tale om en saadan, maae vi derved forstaae den moralske Bevidsthed, som ved Ophobning af Erfaringer og ved Associationsprocesser under Autoritetens Disciplin groer op paa det Grundlag, der er givet i det medfødte Maal af Sympathi" (Gjellerup 1881, 337).

Dette håb for fremtiden udtrykker en grundlæggende optimisme på samfundets og de nye videnskabers vegne. En af disse nye videnskaber var sociologien, der blev til som videnskab i disse år med stærk inspiration fra biologien (Hejl 1995; Weindling 1991, 138-141).

Sociologiens pionér i Danmark, Claudius Wilkens, hvis værk *Samfundslegemets Grundlove – et Grundrids af Sociologien* udkom i 1881, tager som titlen antyder samme udgangspunkt som Gjellerup. Wilkens begynder med at slå fast, hvad han gentager adskillige gange, at der ikke blot er tale om en retorisk eller pædagogisk analogi men om en real analogi, som han kalder det. Dvs. at de lovmæssigheder, der gælder for det biologiske legeme, også kan finde anvendelighed i sociologien, eller med andre ord, "at her ikke er Tale om et Billede, men om en Virkelighed, at Samfundet er en real Organisme, Grundlaget for Sociologien som stræng Videnskab, dens fødende Grundtanke" (Wilkens 1881, 17).

Sin materialistiske verdensopfattelses stamtræ opregner Wilkens selv i sin redegørelse for sociologiens oprindelse som disciplin:

Men det afgjørende Vendepunkt var dog Biologiens Udvikling. Love, som oprindelig vare sete som sociale Love, Arbejdets Deling (Ad. Smith) og Kampen for Tilværelsen (Malthus), bleve af Darwin overførte paa det organiske Liv, gav Biologien en ny storartet Bygning og kom tilbage til Sociologien med store Renter: den forbausende Analogi mellem den fysiske og den sociale Organisme er Modertanken for Samfundslæren som streng Videnskab. At vi i den sociale Organisme væsentlig have en Fortsættelse af det samme Organisationens og Udviklingens Princip, der gaar gjennem hele Naturen og særlig kommer til ejendommelig og kraftig Udfoldelse i den organiske Natur; at Samfundets Udviklingslov altsaa er en Fremgang mod større Fornuft og Hensigtsmæssig-

hed, en Fremgang fra Nødvendighed til Frihed, fra Bestemthed ved andet til Selvbestemmelse, at Samfundets Udviklingsbetingelse og Maalestokken for dets Udvikling ere de samme som i den enkelte fysiske Organisme, nemlig stigende Differentiation og Association, Forgrening for Forening under stigende Vexelvirkning (Wilkens 1881, 10).

“Differentiationens Lov” er den af Herbert Spencer foreslåede lovmæssighed, at alting skrider mod større kompleksitet, opdeling af funktioner, men ellers trækker Wilkens hovedsageligt på tyske forfattere som A.E.F. Schäffle, der repræsenterede den realanalogiske skole. Schäffles værk bærer den selvforklarende titel *Bau und Leben des socialen Körpers. Encyclopädischer Entwurf einer realen Anatomie, Physiologie und Psychologie der menschlichen Gesellschaft mit besonderer Rücksicht auf die Volkswirtschaft als socialen Stoffwechsel*, hvis første bind på 846 sider udkom i Tübingen i 1875.

Wilkens er overordentlig optimistisk på sociologiens vegne. Når statistikken er udviklet til perfektion og de sociale lovmæssigheder fastslået, vil man have det empiriske materiale og det videnskabelige instrumentarium til at forme samfundet. Som Gjellerup går også Wilkens imod den rå liberalisme, og finder ingen grund til at hindre godgørelse, for det er et tegn på høj udvikling snarere end en hindring for den:

Darwin og Herbert Spencer have endog i énsidig Fremhævelse af Fordelene ved Kampen for Tilværelsen: udvælgelsen af det mest passende, stærkeste, dygtigste, fremhævet den Skade, som al den Art Godgjørenhed gjør ved at svække Virkningen af Tilværelse-kampen, idet den jo nemlig har til Følge, at man opretholder den legemligt, moralsk eller intellektuelt svage eller daarlige Del af Befolkningen paa den stærkeres og bedres Bekostning, og saaledes svækker den menneskelige Race. Men her er en Ensidighed: den Følelse, der dikterer denne Humanitet, hører saa afgjørende med til det menneskelige Væsens gode og sociale Side, at en Forstærkelse af den ogsaa hører med til en Forstærkelse af Mennesket og Samfundet (Wilkens 1881, 176).

På samme måde går han imod en liberalisme, der kun bevirker, at en stor mængde “Intercellulærsubstans” – og dermed menes økonomiske midler – er ophobet lokalt i en organisme således at “det ikke kan benyttes af Cellerne, naar de trænge dertil, men kun konsumeres i opløsende Luxusforbrug af ganske enkelte Celler” (ibid., 177-178). En socialistisk politik vil på den anden side blot føre til, at befolkningstallet ville stige, og det ville medføre endnu mere elendighed og sociale forskelle (ibid., 179). Til gengæld er han tilhænger af fagbevægelserne (ibid., 222).

Også Wilkens mener, at erhvervede egenskaber nedarves: “et Hottentotbarn bliver ikke med ét Spring civiliseret” (ibid., 202), der bliver altså ingen Goethe af en bantuneger. Når det alligevel kan lade sig gøre at undgå determinismen, skyldes det, at “den sociale Organisme” i stigende grad er blevet “en fornuftbestemt, besjælet Organisme, besjælet ved Ideerne” (ibid., 317). Her låner Wilkens en klassisk model fra de historiefilosoffer, der har hæv-

det, at mennesket er på vej fra nødvendighedens til frihedens rige (Koselleck 1995, 271). “Mennesket” er dog selvfølgelig ikke blot hvem som helst af menneskeheden. “Man har kaldt Menneskeheden Historie en Frihedens Historie, det gjælder i hvert Fald den ariske Races Historie” (Wilkens, 318).

Det er denne sidste forestilling om vejen fra nødvendighed til frihed, der sætter Wilkens og hans samtidige biologister i stand til at formulere en politik på et deterministisk naturgrundlag. Argumentet, der også kendes fra den idealistiske historiefilosofi, bygger på den antagelse, at indsigten i nødvendigheden afføder friheden.

Gjellerup og Wilkens tilhører en meget omfattende litteratur af især tyske biologistiske samfundsteorier. Når Niels Thomsen i sin bog om dansk åndsliv 1870-1914 skriver, at socialdarwinismen havde svært ved at fæstne rod i den danske intelligens (Thomsen 1998, 77), må han foruden den darwinistiske inspiration hos Gjellerup og Wilkens også se bort fra en anden nobelpristager, nemlig Johs. V. Jensen. Med en baggrund som bl.a. medicinsk student dannede Jensen sig en modernitetsbegeistret *Weltanschauung*, en syntese af darwinisme og racisme, hvor han forsøgte sammenføje det organiske og det mekaniske især i billedet af storbyen. Dette billede fandt tilslutning hos den samtidige litteraturkritiker og redaktør Axel Garde, der om byen skriver:

Bag alt det, vi ser, er der et Arbejde, der har fremkaldt denne moderne Bys Organisme. Som den staar dér foran os, er den udtrykket for en Kraft. Den er ikke en Modsigelse imod Naturen, men en forfinet Natur, et Møde imellem mennesket og Naturens hemmelige Kræfter. Det er denne Bevidsthed, som Johs. V. Jensen i et enkelt og klart Symbol samler i sine Hymner til Maskinen og Elektricitetens Naturmagt (Garde 1908, 94; jvf. Weindling 1991, 39).

Ikke alle var dog lige optimistiske. *Fin-de-siècle*-litteraturen er fyldt med modernitets- og storbykritiske sammenligninger, der især samler sig om billedet af byen som en ildelugtende krop. Johannes Jørgensen skrev i *Sankt Hans Nat* fra 1894 om byens huse at de “ramt og brunstigt svede og stinke skiddent gennem aabne Munde” (Stounbjerg 1985, 132). I denne forståelse er kloakkerne symbolet på byens skjulte skidenhed snarere end dens renhed.

Den biologistiske samfundsforståelse har selvfølgelig også haft sine modstandere som fx Ferdinand Tönnies eller Max Weber, der under et berømt *Redeschlacht* i Berlin 1907 kom i heftig strid med eugenikeren Alfred Ploetz (Eidenbenz 1993, 150-158; Weber 1972, 234-235). Marx og Engels havde et tvetydigt forhold til Darwin, fordi de på den ene side hyldede hans materialistiske tilgang og selv anvendte organiske metaforer, men på den anden side anklagede ham for at fortolke naturen som om den var indrettet på samme måde som sin samtids engelske samfund, dvs. at han så at sige brugte

sociologiske metaforer på biologien (Demandt 1978, 87). Socialdarwinismen forstået som *cut-throat* liberalisme fandt stor modstand blandt især kirkelige kredse, der nødigt så den rå materialisme herske på bekostning af kristelig sædelighed (Møller 2000, 86-90). Endelig kan man også nævne Georg Brandes' elegante polemik mod racisme og antisemitisme (Brandes 1910).

Kropsmetaforen som modernitet

At gøre byen og samfundet til en krop, at realisere professor Bangs analogi så at sige, er en vigtig del af det moderne, mener jeg. Industrisamfund er bl.a. kendetegnet ved et ønske om at beherske naturen, og denne naturbeherskelse udvidede sig henimod det 19. århundredes afslutning til samfundet selv, der blev fortolket som natur og derefter underlagt en beherskelse (Göckenjan 1985, 409). Med beherskelse menes ikke blot totalitarisme, for det ville netop være at reducere det 19. århundredes historie til en forhistorie for Nazityskland eller stalinismen. Gennem social- og sundhedsreformer, oplysning, afstraffelse og opdragelse blev borgerne genstand for *body politics*. Lægerne blev i det wilhelmske Tyskland samfundslegemet funktionærer: "Nationalismus und Patriotismus weisen den privaten Arzt den Weg zum Ganzen, zum "Organismus des Staates", als ein wiederentdeckter Bezugspunkt ihres professionspolitischen Denkens". Lægen er, som en samtidig medicinsk professor udtrykte det, de biologiske videnskabers repræsentant i det praktiske liv (Göckenjan 1985, 316 og 325). Det er dog væsentligt, at man ikke fortolker denne udvikling som et udtryk for en medicinsk laugssammensværgelse, men snarere som en bureaukratiseringsproces, hvor lægerne fik behandlingsmonopol mod at stille sig i tjeneste hos de politiske kræfter, der ønskede at kurere folkelegemet (Blomquist 1993).

Der blev en høj grad af sammenhæng mellem det at skabe en moderne stat og det at helbrede dens befolkning, en politik, der fandt sit stærkeste udtryk i de eugeniske lovgivninger i Europa og Amerika i de første årtier af det 20. århundrede. Racehygiejnen skal altså ikke forstås som en blindgyde eller et sidespor i udviklingen henimod den moderne stat, men som en selvfølgelig del af moderniteten, og man kunne såmænd også tilføje som en kulmination af moderniteten (Schwartz 1995, 337; Koch 2000, 23). Den logik, der ligger bag racehygiejnen, kan ikke adskilles fra bevæggrundene for vaccinationskampagner eller kloakeringsplaner.

En studie af organiske metaforer kan kaste et sidelys på denne logik, men den har også sine begrænsninger. Den biologiske grundforståelse blev nemlig så selvfølgelig, at referencen til den kunne udelades (Koch 2000, 332). I bogen *Arv og Race* fra 1934, hvortil den i denne artikels indledning citerede

rigsadvokat Goll bidrog, blev også aftrykt et stykke om "den truende Degeneration" af K.K. Steincke, der var en af racehygiejnens pionerer. Steincke bruger slet ikke Golls stærke metaforer. Selvom Steincke må betragtes som en moderat eugeniker, betyder det ikke, at han ikke tænkte samfundet som biologi. De sociale problemer, der lå ham på sinde, fortolkede han som arveligt betingede, men samtidig rummede hans tankegang "et betydeligt mål af humanitet" (Koch 2000, 337), der gjorde at han ikke udelod hensynet til individet, heller ikke "undermålerne". Samfundslegemet egner sig glimrende som metafor for den ideologi, der lægger vægt på kollektivet, under hvilket de enkelte legemer må underordne sig, mens den dårligere kan udtrykke respekten for den individuelle krop.⁷

Når brugen af legemsmetaforen – og andre organiske metaforer – efterhånden er forsvundet som centrale politiske begreber efter 1945, hænger det ikke sammen med det biologistiske paradigmes ophør. Genetikens status og opblomstring i det seneste årti tyder på, at biologien tværtimod udbygger sin position som "Mutterwissenschaft". Derimod kan man gætte på, at metaforens forsvinden afspejler efterkrigstidens opgivelse af den moderne kollektivistiske utopi til fordel for individualismen. Cirklen slutes helt af den betydning af identitetsfundament som kroppen har antaget i det 20. århundredes sidste årtier. Anstrengelserne for at beherske er fortsat, men på en sådan måde, at den krop, der skal undertvinges, ikke er den kollektive, men den individuelle, og så er kroppen blevet et billede på sig selv. Metaforen er gået i sin mor igen og er blevet tavs.

Noter:

* Sebastian Olden-Jørgensen, Hans Vammen, Niels Clemmensen og Hanne Lindegaard skylder jeg tak for nyttige henvisninger.

1. "Hus" har også hos Burke bibetydningen "familie", jvf. fx 1. Mos. 7,1.
2. Metaforen stammer fra et tidspunkt, da man troede, at blodet rent fysisk bar arvematerialet så at sige, men allerede i Molbech 1833 fremhæves denne betydning som figurlig.
3. Talen blev holdt på latin men refereredes i *Dansk Litteratur-Tidende* 1825, no. 7.
4. Byens puls er en senere metafor for arbejds- og livsrytmen i byen. Her er den blot taget med, fordi pulsen var et af datidens lægers få diagnostiske redskaber. I dag bruges kredsløbsmetaforer hovedsageligt om byens veje, der betegnes trafikårer.
5. *Fædrelandet* 20. juni 1854. Se også betænkning af dr.med Schleisner, 22. nov. 1852. *Borgerrepræsentationens Forhandlinger* Bd. XIV, 1853-54, 33.
6. Se fx *Blackwood's Edinburgh Magazine* august 1839 og marts 1842.
7. En selvstændig undersøgelse af lungemetaforens brug i København vil indgå i min ph.d.-afhandling.
8. En egentlig uddybning af dette synspunkt kræver en diskussion af eugenikkens transformation i Skandinavien fra 1930'erne og frem. (Tyden 2000, 27-31 og Koch 2000, 279-282).

Litteratur

- Arendt, Hannah 1972 (1951), *Imperialismen*, Kbh.: Notabene.
- Bang, Oluf Lundt 1840, *Kan Udfaldet af Statens og Menneskets Sygdomme forudsiges efter de samme Grundsætninger? Tale ved Universitetsfesten paa Kong Christian den Ottendes Fødselsdag af Universitetets Rector Oluf Lundt Bang*, Kbh.
- Bayertz, Kurt 1982, "Darwinismus als Ideologie" in Bayertz et.al. (red.): *Dialektik 5, Darwin und die Evolutionstheorie*, Köln: Pahl-Rugenstein Verl. 105-120.
- Blomquist, Helle 1993, "Staten og lægeprofessionen" i H. Blomquist og P. Ingesmann (red.) *Forvaltningshistorisk antologi*, Kbh.: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Blumenberg, Hans 1970, "Beobachtungen an Metaphern", *Archiv für Begriffsgeschichte*, Bd. XV, Heft 1, 161-214.
- Brandes, Georg 1910, "Den ariske Race" og "Jøderne i Finland", *Samlede Skrifter* Bd. 18, Kbh.: Gyldendal.
- Burke, Edmund 1987 (1790), *Reflections on the Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to That Event in a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Paris, 1790*, Indianapolis: Hackett Publ. Co.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang 1978, "Organ" in O. Brunner et.al. (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe* Bd. 4, Stuttgart: Klett-Cotta, 561-622.
- Clemmensen, Niels 1999, "Fra Junigrundlov til revideret Junigrundlov 1849-1866", *Den jyske Historiker* 83-84, 181-203.
- Demandt, Alexander 1978, *Metaphern für Geschichte*, München: Beck.
- Eidenbenz, Mathias 1993, *Blut und Boden - Zu Funktion und Genese der Metaphern des Agrarismus und Biologismus in der nationalsozialistischen Bauernpropaganda* R.W. Darrés, Bern: Peter Lang.
- Fichte, J.G. 1808, *Reden an die deutsche Nation*, Berlin.
- Frandsen, Steen Bo 1999, "Hovedstaden og resten af landet", *Den jyske Historiker* 83-84, 89-111.
- Garde, A. 1908, *Dansk Aand. Et Omrids til de sidste Aars Literaturhistorie*, Kbh.: Gyldendal.
- Gjellerup, Karl 1881, *Arvelighed og Moral*, Kbh.: Schou.
- Göckenjan, Gerd 1985, *Karrieren und Staat machen*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Hansen, Bent Sigurd 1982, "Socialdarwinisme!", *Nordisk Forum* vol. 17, nr. 2.
- Hejl, Peter M 1995, "The importance of the concepts of "organism" and "evolution" in Emile Durkheim's division of social labor and the influence of Herbert Spencer" in Maasen et.al. (eds.), *Biology as Society, Society as Biology: Metaphors*, Doordrecht: Kluwer.
- Henriksen, Aage et.al. 1975, *Organismetænkningen i dansk litteratur 1770-1870*, Kbh.: Fremad.
- Hofstadter, R. 1962 (1944), *Social Darwinism in American Thought*, Boston: Beacon Press.
- Hornemann, Emil 1858, "Om folkerige Byers Udvidelse nærmest med Hensyn til Kjøbenhavn", *Hygiejniske Meddelelser* 2. Bd., 2. Hft., 93-113.
- Jensen, Johs. V. 1915, *Introduktion til vor Tidsalder*, Kbh.: Gyldendal.
- Johannison, Karin 1991, "Folkhälsa", *Lychnos* 1991, 139-195.
- Knudsen, Tim 1988, *Storbyen støbes*, Kbh.: Akademisk Forl.
- Koch, Lene 1996, *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, Kbh.: Gyldendal.
- Koch, Lene 2000, *Tvangsterilisaton i Danmark 1929-67*, Kbh.: Gyldendal.
- Koselleck, R. 1989 (1995), *Vergangene Zukunft*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Labisch, Alfons 1991, "Experimentelle Hygiene, Bakteriologie, soziale Hygiene: Konzeptionen, Interventionen, soziale Träger – eine idealtypische Übersicht" in Jürgen Reulecke und Adelheid Gräfin zu Castell Rüdenhausen (Hrsg.), *Stadt und Gesundheit*, Stuttgart: Franz Steiner.
- Labisch, Alfons 1992, *Homo Hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit*, Frankfurt/M: Campus.
- Molbech, C. 1833, *Dansk Ordbog*, Kbh.: Gyldendal.
- Molbech, C. 1859, *Dansk Ordbog*, Kbh.: Gyldendal.
- Møller, J. F. 2000, "Teologiske reaktioner på darwinismen i Danmark 1860-1900", *Historisk Tidsskrift* bd. 100, hft. 1, 69-92.

- Peil, Dietmar 1983, *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmetaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*, München: Fink.
- Qvourtrup, Mads 1998, "Konservatismens relativitet – en britisk genealogi" in Gunbak og Jalving (red.) *Konservatismens veje og vildveje*, Kbh.: Gunbak Paperback.
- Rohmann, J.L. 1847, "Om et curicust Manuscript i Karen Brahes Bibliotek i Odense" *For Literatur og Kritik* bd. 5, 96-106.
- Schmidt, Lars-Henrik og Jens Erik Kristensen 1986, *Lys, luft og renlighed*, Kbh.: Akademisk.
- Schwartz, Michael 1995, "Biopolitik in der Moderne", *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz der deutschen Arbeiterbewegung* nr. 3, 332-347.
- Stounbjerg, Per 1985, "Kloaklugten og ordenen – om nogle litterære byoplevelser", *LÆS – litteratur æstetik sprog* 3. årg. nr. 3, 125-144.
- Thomsen, Niels 1998, *Hovedstrømninger 1870-1914*, Odense: Odense Univ. Forl.
- Tyden, Mattias 2000, *Från politik till praktik*, Stckh.: SOU.
- Wagner, Fritz 1973, "Biologismus und Historismus im Deutschland des 19. Jahrhunderts", in G. Mann (Hrsg.) *Biologismus im 19. Jahrhundert*, Stuttgart: Enke.
- Weber, Max 1972 (1921), *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Weindling, P. 1991, *Health, race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870-1945*, Cambridge: Cambridge Un. Press.
- Weingart, P. 1995, "Struggle for existence": selection and retention of a metaphor" in Maasen et.al. (eds.), *Biology as Society, Society as Biology: Metaphors*, Doordrecht: Kluwer.
- Wilkens, Cl. 1881, *Samfundslegemets Grundlove. Et Grundrids af Sociologien*, Kbh.: Wroblewsky.
- Williams, Raymond 1988, *Keywords. A vocabulary of culture and society*, London: Fontana.
- Winge, Ø. et. al. 1934, *Arv og Race*, Kbh.: Dansk Forening for social Oplysning.